

„A véletlenről és a spontaneitásról”
(Phys II. 4–6. fej.)

4. fejezet

(195b31) Mind a véletlent, mind a spontaneitást az okok közt szokás említeni, és sok minden van vagy történik véletlenül és spontán módon. Megvizsgálandó tehát, hogy milyen értelemben szerepel a véletlen és a spontaneitás e négy ok közt, hogy azonos-e a véletlen és a spontaneitás vagy különböznek egymástól, s hogy általánosságban mi a véletlen és a spontaneitás.

(195b36) Mert némelyek számára az is gondot okoz, hogy létezik-e vagy sem. (196a1) Szerintük ugyanis semmi nem lesz véletlenségből, hanem mindannak, ami szerintünk spontán módon vagy véletlenségből lett, szerintük határozott oka van. Például annak, hogy valaki elmegy a piacra, és véletlenül találkozik azzal, akivel különben akart volna, de ott nem számított rá, szerintük az az oka, hogy be akart vásárolni az, aki a piacra ment. Éppígy máskor is, szerintük annak, amit mi a véletlennek tulajdonítunk, mindig meg lehet ragadni valami okát, ami persze nem a véletlen.

(196a7) Mert ha csakugyan léteznék valamiképp a véletlen, akkor igazán képtelenségnek tetszhet és bárkit gondolkodóba ejthet, hogy noha értekeztek a régi bölcsek a keletkezés és a pusztulás okairól, mégis miért nem mondott soha senki semmi határozottat a véletlenről, márpedig ez azt mutatná, hogy szerintük sincs semmi véletlenségből.

(196a11) De az is csodálatos, hogy bár nem ismeretlen előttük, hogy az a sok minden, ami véletlenségből, illetve spontán módon lett, mind visszavezethető valami okra – úgy, ahogyan azt a régi érvelés tette, amelyik eltörölte a véletlent –, mégis némelyikről mindnyájan azt állítják, hogy véletlenségből van, némelyikről meg azt, hogy nem. Ezért talán mégsem kellett volna említés nélkül hagyniuk.

(196a17) Eszükbe sem jutott, hogy a véletlen esetleg az olyan ható okok közé tartozik, amilyen például a szeretet és a viszály, vagy az ész, vagy a tűz, vagy bármi más efféle.

(196a19) Képtelenség, hogy azt, amiről fölteszik, hogy nem létezik, vagy amiről azt gondolják ugyan, hogy létezik, de mellőzik, olykor mégis beépítik magyarázataikba. Így tesz Empedoklész akkor, amikor azt állítja, hogy a levegő nem mindig különül el legfölül, hanem csak akkor, amikor éppen úgy hozza a véletlen, kozmológiájában legalábbis így fogalmaz: „akkor úgy esett, hogy épp futott, sokszor viszont másképp”. És akkor is, amikor azt állítja, hogy az állatok legtöbb testrésze véletlenségből jött létre.

(196a24) Sőt némelyek szerint a spontaneitás az oka ennek az égboltnak és az összes világnak is. Szerintük ugyanis spontán módon jön létre az örvény, illetve az a mozgás, amely elkülönítve és szétválasztva a mindenséget, ezt az elrendezést [adja].

(196a28) Egyenesen megdöbbenő az az elképzelésük, hogy noha az állatok és a növények nem véletlenségből vannak vagy lettek, hanem okuk van: vagy a természet, vagy az ész, vagy más efféle – hiszen egyik sem taláalomra lesz a magból, hanem az egyik magból olajfa, a másikkól ember lesz –, ellenben az égbolt és a látható dolgok közt a legistenibbek spontán módon jönnek létre, és semmi olyan okuk nincs, mint amilyen az állatoknak és a növényeknek.

(196a35) Ha megengedjük is, hogy így van, már maga a helyzet figyelmet érdemel, és nem helyes (196b1) átsiklani rajta. Különböző is képtelenség az elképzelés, aminél csak az a nagyobb képtelenség, hogy miközben [ezt] előadják, a saját szemükkel láthatják: semmi nem történik spontán módon az égen, ellenben azok közt, ami szerintük nem véletlenségből van, sok minden véletlenül történik. Egyébként is az ellenkezőjét tartaná valószínűnek az ember annak, ahogyan ők gondolják.

(196b5) Némelyük látják, hogy ok a véletlen, csak hogy szerintük hozzáférhetetlen az emberi értelem számára, mivel isteni és rendkívüli valami.

(196b7) Úgyhogy meg kell vizsgálni, hogy mi a spontaneitás és mi a véletlen, hogy azonosak-e vagy különbözőek, s hogy hogyan kerülnek a korábban meghatározott okok közé.

5. fejezet

(196b10) Mivel némely dolgok szemmel láthatóan mindig, mások pedig többnyire ugyanúgy jönnek létre, ezért először is nyilvánvalóan ezek egyikének sem oka sem a véletlenség, sem valamely véletlen dolog: sem annak, ami szükségképp és mindig, sem annak, ami többnyire ugyanúgy van, illetve lesz. Ám mivel másképp is lehet, hogy létrejőjenek a dolgok, és mivel ezek minden ember szerint véletlenségből vannak, ezért nyilvánvalóan létezik valamiképp a véletlenség és a spontaneitás. Mert meggyőződésünk, hogy az efféle dolgok véletlenségből vannak, és hogy a véletlen dolgok effélék.

(196b17) Némely létrejövő dolgok valami végett jönnek létre – olyik elhatározás folytán, olyik nem, de mind a kettő valami végett –, mások nem. Következésképp azoknak a körében is, amik sem nem szükségszerűek, sem nem jellemző rájuk, hogy többnyire [ugyanúgy] volnának, nyilvánvalóan van néhány, amivel kapcsolatban állhat az „ami végett”. Mind a megfontolással készült, mind a természet adta módon létező vagy történő dolgok valami végett vannak. Amikor azonban járulékosan jönnek létre vagy következnek el az effélék, akkor azt szoktuk mondani róluk, hogy véletlenségből vannak.

(196b24) Mert miként a létező is olykor a maga révén, olykor járulékosan létezik, akként az ok is. Például a háznak a maga szerint való oka az építész, járulékos oka a fehér vagy a művelt. A maga szerint való ok pedig meghatározott, a járulékos meghatározatlan, mert egyazon dologhoz végtelen sok járulék tartozhat.

(196b29) Amikor tehát járulékosan lesz vagy történik valami a valami végett létrejött dolgok körében, akkor az, mint mondtuk, szerintünk spontán módon, illetve véletlenségből lesz vagy történik. Később majd meghatározzuk, mi a különbség közöttük, most az legyen világos, hogy mindkettő a valami végett létrejött vagy történt dolgokkal áll kapcsolatban.

(196b33) Például a pénz beszédése végett ment volna az, aki a hozzájárulást beszédte, ha előre tudta volna, hogy ott találja az adományozót, csak hogy nem ezért ment, hanem járulékosan történt vele az, hogy éppen arra járt, és megragadta az alkalmat, hogy beszédje a pénzt. Az, hogy megfordult a helyen, nem azért történt, mert többnyire (197a1), és nem is azért, mert szükségképp ott szokta beszédni a pénzt. Továbbá a cél, a pénzbeszédés, nem a beszédőben lévő okok közé, hanem az elhatározások közé tartozik és megfontolásból fakad, vagyis azt állítjuk, hogy a példában véletlenségből járt ott. Ha viszont elhatározta volna, hogy ott szedi be, vagyis ezt a célt tűzte volna ki, vagy ha mindig vagy többnyire arra szokott volna járni pénzbeszédő körútján, akkor nem véletlenül lett volna ott. A véletlen tehát nyilvánvalóan járulékos módon ok azoknak a vonatkozásában, amik egyébként elhatározásnak megfelelően valami végett lesznek vagy történnek. A megfontolás és a véletlen azért vonatkoznak ugyanarra, mert megfontolás nélkül nincs elhatározás.

(197a8) Szükségképp meghatározhatatlanok tehát az okok, amelyekről a véletlen lesz vagy történik. Ebből ered az a vélekedés, hogy a véletlen meghatározhatatlan és hozzáférhetetlen az ember számára, és az az elképzelés, amely szerint semmi nem történik véletlenségből. Merthogy egyik gondolat sem értelmetlenség, hiszen helyesen okoskodnak.

(197a12) Mert bár való igaz, hogy lesznek vagy történnek dolgok véletlenségből, mert járulékosan csakugyan lesznek vagy történnek, és a véletlen járulékos ok, mégis teljes érvényűen semminek nem oka a véletlen. Például a háznak az építőmester az oka, járulékosan a fuvolajátékos. És annak, hogy ott járván beszédte a pénzt, holott nem évégett ment, végtelen sok oka lehet: akár az, hogy látni akart

valakit, akár az, hogy kergetett valakit, akár az, hogy menekült, akár az, hogy színházba készült.

(197a18) Az az állítás is helyes, amely szerint a véletlenségre nem tudunk magyarázatot adni, hiszen arra van magyarázat, ami vagy mindig, vagy többnyire ugyanúgy van, a véletlen azonban a tőlük eltérően létrejött vagy megtörtént dolgokra vonatkozik. Következésképp mivel ilyenkor az okok meghatározhatatlanok, a véletlen is meghatározhatatlan.

(197a21) Olykor mégis fölvetődik a kérdés: vajon találmra bármi lehet-e oka a véletlenségnek. Például a jó levegő vagy a napsütés oka lehet az egészségnek, de a nyiratkozás nem, mert némelyik járulékos ok közelebb áll az okozathoz, mint a többi.

(197a25) Szerencsének mondjuk a véletlent akkor, ha valami jól végződik, balszerencsének, ha rosszul. Márpedig van, aki a szerencse fia, van, aki szerencsétlen flótás; az, akivel sokszor történik efféle. Sőt úgy is lehet szerencséje vagy balszerencséje valakinek, ha majdnem nagy rossz vagy nagy jó éri őt, mert úgy gondol a rosszra vagy a jóra, mintha az már elkövetkezett volna. Azt ugyanis, hogy „majdnem”, úgy tekinti, mintha semmi nem tartotta volna távol azt tőle. Holott a szerencse kétségtelenül bizonytalan, mert a véletlen bizonytalan, hiszen semmi nem lehet mindig vagy többnyire ugyanúgy, ami véletlenségből lett vagy történt.

(197a32) Tehát, mint mondtuk, mindkettő, mind a véletlen, mind a spontaneitás, járulékos ok azoknak a vonatkozásában, amikkel kapcsolatban lehetséges, hogy ne elkerülhetetlenül, és ne is többnyire ugyanúgy jöjjenek létre vagy történjenek, még hozzá közülük is azoknak, amik valami végett lettek vagy történtek.

6. fejezet

(197a36) A különbség az, hogy a spontaneitás több mindenre vonatkozik: mert mindaz, ami véletlenségből van, spontán módon van, de nem minden véletlen, ami spontán.

(197b1) Mert ott van a véletlen, és az, ami véletlenül lesz vagy történik, ahol van rá lehetőség, hogy sikerül valami, vagyis általánosságban ott, ahol van lehetőség a cselekvésre. Ezért egyenesen szükségszerű, hogy a véletlen a cselekedetekkel álljon kapcsolatban. Ezt jelzi a közvélemény is, amely szerint a siker vagy azonos a boldogsággal, vagy közel áll hozzá. Márpedig a boldogság valami cselekvés, tudniillik a helyes cselekvés. Következésképp ott, ahol nem lehetséges cselekvés, véletlenszerű tettet sem lehet végrehajtani.

(197b6) Azért is nem cselekszik véletlenszerűen sem az élettelen dolog, sem a vadállat, sem a gyermek, mert nincs bennük elhatározás. Másképp, mint hasonlatképp, sem szerencse, sem balszerencse nem éri őket; ahogyan Prótarkhosz szerencsésnek mondja azokat a köveket, amelyekből oltárokat építenek, mivel ők tiszteletben részesülnek, társaikat viszont megtapossák. Bár minddel megtörténhet

valamiképp, hogy véletlenségből hatást szenved el akkor, amikor vele tevékenykedve valaki véletlenségből tesz valamit, különben nem.

(197b13) A spontaneitás ellenben mind állatok, mind sok élettelen dolog körében megtörténhet. Azért mondjuk például, hogy a ló „magától” (azaz spontán módon) jött el, mert noha megmenekült azzal, hogy eljött, mégsem avégett jött el, hogy megmeneküljön. És a háromlábú szék „magától” (azaz spontán módon) dőlt el, mert bár avégett állt, hogy ráüljenek, ám nem avégett dőlt el, hogy ráüljenek.

(197b18) Következésképp nyilvánvalóan akkor beszélünk spontaneitásról, amikor azok körében, amik teljes érvénnyel valami végett jönnek létre vagy történnek, rajta kívüli okból úgy következik el valami, hogy létrejöttenek vagy megtörténtének célja nem az, ami végül lett. És akkor véletlenségről, amikor elhatározás közreműködésével következik el az, ami spontán módon lesz vagy történik, azok hatására, akikben megvan az elhatározás.

(197b22) Ezt jelzi a „hiába” szó, amelyet akkor használunk, ha a cél nem következik el, csak az, ami a cél végett van. Például ha a belek ürítése végett történik a séta, és az nem következik el azután, hogy az illető megtette a sétát, akkor azt mondjuk: „hiába” sétált, a séta „hiabavaló” volt. Mivel az van „hiába”, ami természete szerint valami más végett van, és pedig akkor, ha nem éri el azt, ami végett természete szerint lett vagy történt volna. Mert nevetséges volna, ha valaki azért mondaná hiabavalónak a mosakodást, mert nem következett el napfogyatkozás, hiszen a mosakodás nem a napfogyatkozás végett van.

(197b29) Tehát betű szerint értve is akkor beszélünk „spontaneitásról”, ha „a dolog hiába” történik. Mivel a kő nem azért esett le, hogy agyonüssön valakit, ezért „magától” (azaz spontán módon) esett le a kő, hiszen leeshetett volna valakinek a hatására is azért, hogy agyonüssön valakit.

(197b32) Leginkább a természeti módon keletkező dolgok körében különül el [a spontaneitás] a véletlentől. Mert amikor valami természetellenes dolog lesz vagy történik, akkor nem azt szoktuk mondani, hogy véletlenségből, hanem inkább azt, hogy spontán módon lett. Noha még ez a példa is más, mint a spontaneitás, annál ugyanis az ok külső, a példában viszont belső.

(198a1) Elmondtuk tehát, mi a spontaneitás, mi a véletlen, és miben különböznek. Mindkettő annak az oknak a módján ok, ahonnan a mozgás forrása van, mert mindig azok közül az okok közül valók, amelyek vagy természeti módon, vagy megfontolásból eredően hatnak, noha a spontán vagy véletlen okok száma meghatározhatatlan.

(198a5) Mivel azoknak, amiknek vagy az ész, vagy a természet lenne az oka, akkor oka a spontaneitás, illetve a véletlen, amikor az ész vagy a természet járulékos okká válik, továbbá mivel semmi járulékos nem előzi meg azt, ami a maga révén van, ezért nyilvánvalóan a járulékos ok sem előzi meg a maga szerint való okot. A spontaneitás és a véletlen tehát későbbi, mint akár az ész, akár a

természet, következésképp hiába oka a lehető legnagyobb mértékben az égboltnak a spontaneitás, akkor is szükségszerű, hogy az ész és a természet előbb legyen oka ennek a mindenségnek, és sok minden másnak is.

(Bognár László fordítása)

Jegyzetek

A véletlenről és a spontaneitásról a *Fizikának*, avagy a *Természeti tanulmány*-nak a mozgást általánosságban tárgyaló első felében olvashatunk. Az első, elsődleges tárgy a mozgás, mivel a természet a mozgás forrása (*principiuma*). A mozgást átfogó értelemben használja az arisztotelészi szöveg: nemcsak helyváltozást ért rajta, hanem minden más olyan változást, amely valamiből valamibe, létezőből létezőbe történik. Némelyik szakasz a keletkezést és a pusztulást is a mozgásokhoz sorolja (amelyek létezőből nem létezőbe vagy nem létezőből létezőbe történnek), némelyik nem.

A *Tanulmány* első könyve a mozgás elveit (*principiumait*), a második az okait vizsgálja. A harmadik könyvben találjuk a mozgás meghatározását és annak magyarázatát: a mozgás vagy a változás a lehetőség módján létezőnek mint lehetőség módján létezőnek a megvalósulása. Így sem a kezdő, sem a végső állapotban nem történik mozgás: a fölépült házon már nincs mit építeni, a megszületett állat már nem tud tovább születni, a halott nem haldoklik tovább.

A változások elveit a változás fogalmi elemzése adja: minden változáshoz szükséges egy megmaradó és egy változó alkotó. Az, ami mindvégig megmarad: a hordozó, az anyag (a szubsztrátum); az, ami más lesz: a forma, szabatosabban a hiány helyébe lépő forma, amelyet a hordozó magára ölt.

A változások okai azokból a kérdésekből származnak, amelyekre a változások megértéséhez, megismeréséhez okvetlenül választ kell adni. Az anyagként értett ok a „miből?”, a formaként értett ok a „mi?”, a mozgás forrásaként értett ok a „mitől?”, „minek a hatására?”, a célként értett ok a „miért?”, „mi végett?” kérdésre adott válasz. A természetfilozófiai hagyomány mellett nyelvi elemzéseken alapul az állítás, hogy nincs más kérdés a változásra vonatkozóan, amely e négy valamelyikébe ne volna besorolható.

Az arisztotelészi természetfilozófia szerint a tudomány feladata választ adni ezekre a kérdésekre mind egyetemesen, mind az egyes változásokat illetően. Az újabb korról összevetve a tudomány feladata tehát nem természettörvények felállítására, és nem is valamiféle, a tárgy előtt létező egyetemes módszerrel megszerkesztése vagy csiszolása.

Ez már csak azért is nehézségekbe ütköznék, mert az arisztotelészi szemléletben a Hold alatt, a keletkező és mulandó létezők világában semmi nem szükségképp vagy mindig, hanem csak többnyire és leginkább történik úgy, ahogy. Mindez nem elménk hitványsága miatt alakul így, hanem a dolgok természetéből adódik. Ez a tapasztalat ugyanakkor párosul a „tények” tiszteletével: a mindennapi tapasztalatban és a nyelvben (avagy köznyelvben) foglaltakra mint magától értetődő előzetes tudásra alapoz az arisztotelészi filozofálás. (Arisztotelész egyébként is távolságtartó a végtelen kétellyel szemben, nevezetes érvelése szerint annak, aki elveti a létezés és a gondolkodás első elvét, az ellentmondás törvényét, hallgatnia kell, elnémulnia, mint egy növénynek.)

A véletlen lehetőségé eleve abból ered, hogy a Hold alatti világban (akár természeti létezőkre, akár emberi alkotásokra nézünk) semmi nem történik szükségképp vagy mindig ugyanúgy. S persze abból, hogy ez nem tudatunk (hiányos) természetére vall, hanem a létező „természetére”, viselkedésére.

Az arisztotelészi természetszemlélet a mozgás egységét tartja szem előtt: a természet tudományának mindig az egy mozgás okait kell kutatnia (ellentétben az újabb korral, amely a mozgást sajátos összetettségben, többféle erő eredőjeként látja). A mozgás akkor egy, ha egy a mozgatott, egy a mozgató, ha a mozgás mindvégig egy és ugyanaz, és megszakítás nélkül folyamatosan történik. Az elhajított test példáján szemlélve: hiába egy az elhajított test, hiába mozog folytonosan ugyanazzal a mozgással, mozgása mégsem egy, mert nem egy a mozgató. A mozgató csak addig mozgat, amíg érintkezik a mozgatottal, akár áttételes az érintkezés (amikor más vagy mások közreműködésével, közbeiktatásával mozgat), akár áttétel nélkül való. Más szóval, a mozgató mindig együtt van a mozgatottal. (Ez még az első mozdulatlan mozgatóra is áll: az első mozgató és a tőle áttétel nélkül mozgatott között hiába nincs kölcsönhatás, mégis érintkeznek, együtt vannak, igaz, az így mozgatott nem hat vissza a mozgatóra.) Márpedig az, aki elhajítja a testet, nincs érintkezésben vele, még áttételes, a közeg révén sem. Miután a dobó elengedte a testet, a közeg (a levegő) mozgatja azt tovább: a közegnek (a levegőnek) az a része, amely érintkezik a testtel.

A mozgás folytonosságából (a folytonosság értelméből) következik, hogy a mozgás célja kezdettől mindvégig változatlanul ugyanaz, más szóval: a mozgó test eleve oda indul, ahová érkezik majd. Ha menet közben módosul a változás célja, akkor sérül a változás egysége: ott és akkor, amikor és ahol a más cél felváltja a korábbi, a korábbi változás véget ér, és egy új kezdődik. Ez a spontán történésekre is vonatkoztatandó. Ezek célja nem „menet közben” módosul, mert ekkor megtörne a változás: egy korábbira (amely a nem módosult célra) és egy későbbire (amely a módosult, módosított célra) irányul. A szörnyszülöttek arisztotelészi–empedoklészi példáján szemlélve: ha a spontaneitás belső (vagyis a magban belül lévő) ok volna, akkor nem spontán következne el, ami lesz, hanem a mag természetéből fakadóan természeti változás volna. A külső oknak azonban már kezdettől kell érvényesítenie hatását, különben két változás történnék. Az öngyilkos példáján szemlélve: azt, aki szándékosan a tilosban kel át a forgalmas műúton, az autó nem véletlenül üti el, hiszen ő eleve azért jár arra, mert számít az autó érkezésére, és arra, hogy az nem tudja őt kikerülni vagy nem tud megállni előtte.

A három fejezet szerkezete:

A véletlen és a spontaneitás tárgyalása kérdés (*aporia*) elé állítja az olvasót: létezik-e ilyesmi, vagy sem. Mindennapi tapasztalataink a létezése mellett szólnak (195b31–34), a természetfilozófiai hagyomány ellene (195b36–196b7). A válasz (az *aporia* megoldása) két lépésben történik:

1. lépés: tény, hogy némelyik dolog nem szükségképp és nem mindig ugyanúgy jön létre vagy történik meg (196b10–17), tény, hogy olykor járulékos ok hatására történik a változás ezekkel a dolgokkal, amelyek változását különben természet vagy emberi elhatározás adta cél vezet (196b17–24, 29–34), létezik járulékos ok (196b24–29).

2. lépés: a példákban ítéve a véletlen járulékos ok (196b33–197a8). A járulékos ok sajátosságait ragadják meg azok, akik teljesen vagy részlegesen kételkednek létében (hogy járulékos okból végtelen sok van, hogy meghatározhatatlan, hogy teljes érvényűen, *simpliciter* nem oka semminek, hogy

nincs rá magyarázat, 197a8–25). Példák mutatják, hogy a véletlen nem tetszés szerint bármi (197a2532).

Ezt követi a spontaneitás és a véletlenség meghatározása és megkülönböztetése.

A spontaneitás azokkal kapcsolatos, amik teljes érvénnyel valami végett jönnek létre vagy történnek, spontánul, rajta kívüli okból úgy következik el valami, hogy létrejöttek vagy megtörténtek célja nem az, ami végül lett. A véletlen az elhatározás közreműködésével elkövetkező spontaneitás (197b18–32).

A spontaneitás magába foglalja a véletlent (197a36–b18). A természeti létezőkkel kapcsolatban spontaneitásról és nem véletlenről beszélünk (197b32–37).

A spontaneitás és a véletlen ható okok, avagy a mozgás forrása értelmében vett okok (198a15).

Bognár László